

HETERONORMATIIVISUUS SULKEE NUORTEN MAHDOLLISUUKSIA

Jukka Lehtonen

Kun aloin opiskella sosiologiaa seitsemäntoista vuotta sitten, halusin tehdä lesbo- ja homotutkimusta. Tärkeää oli tehdä lesbot, homot, biseksuaalit ja trans-ihmiset näkyviksi ja parantaa heidän asemaansa suomalaisessa yhteiskunnassa. Sosiologia ja myöhemmin naistutkimus tarjosivat sellaisia viitekehyksiä, joissa näitä tavoitteita pystyi toteuttamaan. Kasvatussosiologinen väitöskirjani sukupuolesta ja seksuaalisuudesta koulussa on tämän kehityksen jatkumoa, vaikka idealistinen muutoshalu on muuttunut realistisemmaksi ja moninaisuutta ymmärtävämmäksi. Tutkimukseni on monitieteisenä saanut vaikutteita lesbo- ja homotutkimuksen ja erilaisten naistutkimuksen suuntausten lisäksi nuorisotutkimuksesta ja kasvatuksen tutkimuksesta.

Pro gradu-tutkielmani sen sijaan liittyi selvästi lesbo- ja homotutkimuksen perinteeseen. Siinä analyysin kohteena olivat seksuaalivähemmistöihin kuuluvien kokemukset kouluajastaan nimenomaan homoseksuaalisuuteen liittyvään opetukseen, nimittelyyn ja avoimuuteen keskittyen. Rajauduin seksuaalivähemmistöihin ja tein vähemmistötutkimusta. Ymmärsin pro gradu-tutkielmaani lopetellessa, etteivät pelkät perinteiset lesbo- ja homotutkimuksen tavanomaiset näkökulmat riitä – edes silloin, kun halutaan hahmottaa sitä, millaisessa koulukulttuurissa nuoret lesbot, biseksuaalit ja homot elävät. Vähemmistötutkimus jää kapeaksi – olipa kyse mistä vähemmistöistä tahansa – mikäli valtakulttuurin käytäntöjä ja normatiivisuuksia ei oteta huomioon.

Keskittymällä vain homoseksuaalisuuteen ja siihen liittyviin näkyviin ilmiöihin, piiloon jäävät monet erontekoja ylläpitävät käytännöt, jotka vaikuttavat kaikkien nuorten elämässä. Ongelmallisiksi jäivät myös tutut kategoriat, kuten homon ja lesbon, jotka eivät kyenneet kuvaamaan sitä moninaisuutta, joka seksuaalisuuteen liittyy. Ne ymmärrettiin ainakin aiemmin lesbo- ja homotutkimuksessa melko universaaleiksi, selvärajaisiksi ja heteroseksuaalisuuden poissulkeviksi identiteettikäsitteiksi. Halusinkin tutkia koulua ja nuorten toimintaa siellä seksuaalisen ja sukupuolen kirjon ja moninaisuuden näkökulmista. Tavoitteena oli selvittää, miten seksuaalisuus ja sukupuoli ja niihin liittyvät normatiivisuudet linkittyvät osiksi jokapäiväisiä käytäntöjä. Arkipäiväiset käytännöt ja niihin liittyvät mielikuvat ja puheet ovat sitä raakamateriaalia, josta kaikki nuoret saavat aineksia seksuaalisuutensa ja sukupuolensa käsittämiseen.

1990-luvulla ja Suomessa varsinkin sen puolivälin jälkeen niin sanottu queer-tutkimus on yleistynyt. Se on saanut suosiota erityisesti lesbo- ja homotutkimusta tehneiden, ja jonkin verran myös naistutkimuksen parissa. Queer-tutkimukselle tai sen suuntauksille on sanottu olevan tyypillistä kriittinen suhtautuminen heteronormatiivisuuteen ja essentialistisiin identiteetti-kategorioihin ja binariteetteihin, kuten jakoon naisiin ja miehiin tai jakoon homoihin ja heteroihin. Olen itse tehnyt tutkimustani samoilla periaatteilla. Haastan kaksijakoisia sukupuoliluokitteluja. Kritisoin seksuaalikategorioi-

ta, jotka nähdään toisensa poissulkeviksi ja sisäsyntyisiksi, ja kyseenalaistan heteroseksuaalisuuden luonnollisena ja ainoana lähtökohdantana ihmisyydelle.

Koen kuitenkin queer-tutkimuksen tai pikemminkin siihen liittyvän hurmoksellisuuden ongelmalliseksi. Ensinnäkin tarve nimetä tutkimus, tutkija tai henkilö yleensä queeriksi, on minusta lähtökohtaisesti hankalaa ja turhaa rajaneuvottelua edellyttävää. Olenko tarpeeksi queer? Missä kulkee queerin rajat? Tähänkin rajankäyntiin liittyy automaattisena oletuksena, kuten muihin kaksijakoihin, se, että toinen on toista parempi. Toiseksi queer-tutkimuksessa ollaan usein kiinnostuneita historiallisuudesta, mutta siinä saatetaan merkityksellistää queer-historian paalupaikkoja ylimitoitetusti. Seksuaalisuuden ja sukupuolen raja-aitoja on kaadettu ja heteroseksuaalisuuden hegemonisuutta kritisoitu jo ainakin 1970-luvulta lähtien. Silti queer näyttäytyy jonain, joka tuli 1990-luvun alussa, kumosi vanhat opit ja jäi. Kolmanneksi queer-tutkimuksen suuntauksessa monet kiinnostuvat teksteistä ja kuvista, joiden tutkiminen on mielekästä ja johon queer-näkökulmat voivat antaa jotain uutta, mutta samalla unohdetaan helposti ihmiset, sosioekonomisten realiteettien ja arkipäivän käytäntöjen ympäröimät toimijat tunteineen ja motivaatioineen. Neljänneksi ongelmallista queer-tutkimuksessa on usein se, että queer-näkökulmaksi väitetään kaikkia metodisia valintoja, jotka mielletään hyviksi, uusiksi tai kiinnostaviksi. Joskus tuntuu, että tavoitteena on queer, ei se mitä sillä saadaan aikaan. Olen pyrkinyt väitöstyössäni välttämään sanaa queer, koska se on useimmiten tarpeeton ja turha.

Tutkin koulun kulttuuria ja vallan verkostoja, joihin seksuaalisuus ja sukupuoli kietoutuvat. Keskeinen metodinen valintani oli se, että haastattelin ei-heteroseksuaalisia nuoria. Heidän koulukokemuksiinsa liittyvien kertomusten pohjalta analysoin koulun käytäntöjä, jotka ovat kaikille nuorille tuttuja. Väitöskirjani ei ole siis vähemmistötutkimusta, muttei myöskään enemmistötutkimusta. Tutkin ryhmien si-

jaan käytäntöjä ja normatiivisen ajattelumallin heijastumista niissä. Valinnallani haastatella ei-heteroseksuaalisia nuoria vältin myös heterokeskeisyyden. Ei-heteroseksuaalisuuteen liittyvät käytännöt ja ilmiöt olisivat jääneet yksipuolisemmin tutkituiksi toisenlaisella aineistonvalinnalla.

Väitöskirjatutkimukseeni osallistunut 17-vuotias Marja kertoi minulle koulunsa juhlista:

Me oltiin tekemässä koulun jotain arpajaisvoittoja, ongintavoittoja, niin siellä oli kyniä. Sit ne sano meille, että tehkää niitä paketteja, että pojat saa siniset ja tytöt saa punaset. Me oltiin, että hetkinen, hetkinen, minkä takia pitää pienestä pitäen ruveta tollasta opettamaan.

18-vuotias Veera kertoi liikuntatuntien tanssiharjoituksesta: ”Aina jos tanssittiin valssia tai jotain, niin kaikki pidemmät tytöt, niitten piti tanssia sitä miehen osaa siinä. Siis mä en varmaan koko aikana kertaakaan ollut tanssissa se nainen”. 15-vuotias Simo puolestaan muisteli omaa ihastustaan, jonka kanssa kävi samaa luokkaa:

Kyllä mä olin ihastunut yhteen poikaan, joka oli samalla luokalla mun kanssa koko ajan, paitsi ala-asteen kaksi ekaa vuotta. Mä kysyin siltä yhdessä vaiheessa, että onko se hetero. Se vastasi siihen jotain tällaista, että en varmasti, ja sitten mä olin ihan että... No joo, sitten se kysyi, että eikö ne ole niitä, jotka käyttää naisten vaatteita ja sellaisia. Mä yritin selittää sille tilannetta ja sitten mä kyllä häivyin siitä.

Seksuaalisuus ja sukupuoli ovat läsnä monissa arjen tilanteissa ja käytännöissä, mutta ne jäävät usein näkymättömiksi ja hiljaisiksi – itsestään selviksi osiksi jokapäiväistä elämää. Toisinaan ne taas pursuavat esiin ja niiden sama merkitys tuntuu liiankin räikeältä ja ylikorostuneelta.

Ihminen näkee sukupuolen ja seksuaalisuuden sellaisina, joiksi on ne oppinut ymmärtämään elämänsä aikana. Suomalaisessa

kulttuurissa ilmenevät erilaiset rajanvedot kuin esimerkiksi egyptiläisessä tai japanilaisessa kulttuurissa sen suhteen, mikä mielletään naiseudeksi tai mieheydeksi, ja sen suhteen kuinka paljon paljasta ihoa saa näkyä, ilman että seksuaalisuuteen liittyviä rajoja rikotaan. Sukupuolta tai seksuaalisuutta ei ymmärretä yhtenäisesti Suomen sisälläkään. Eri ikäiset ja eri puolilla maata asuvat ihmiset näkevät ne eri paikoissa ja merkityksellistävät niitä monin tavoin.

Sukupuoli ja seksuaalisuus ilmenevät ja muokkaantuvat ihmisten vuorovaikutuksessa ja kohtaamisissa. Ne eivät ole sattumanvaraisia kuplia, jotka voi puhkaista ja unohtaa. Suomalaisessa sukupuoli- ja seksuaalisuusajattelussa on myös paljon yhteisiä piirteitä monien muiden kulttuurien kanssa ja sisäisesti paljon yhteneviä tekijöitä, jotka vaikuttavat kuvaan sukupuolesta. Suomalaisia yhdistää esimerkiksi se, että kaikkien pitää olla juridisesti joko miehiä tai naisia, ja se, että vain eri sukupuolta olevat ihmiset voivat lain mukaan solmia avioliiton. Ihmiset ovat tottuneet siihen, että joistain asioista on parempi vaieta ja toisista taas puhua. Sukupuoleen ja seksuaalisuuteen liittyvistä sanoista ja käsitteistä osa on tuttuja ja turvallisia ja toisia ei ymmärretä tai edes haluta kuulla. Haastattelussa esimerkiksi Simo kertoi, että hänen koulukaverilleen hetero oli ollut vieras ja hämmentävä sana. Toisaalta ihmiset myös kritisoivat yleisiä käsityksiä seksuaalisuudesta tai tietyn koulujuhlan ongintavoittojen sukupuolittamista kuten haastattelemani Marja kertoi tehneensä.

Analysoin sukupuolta ja seksuaalisuutta heteronormatiivisuuden näkökulmasta. Heteronormatiivisuudella tarkoitan ajattelutapaa, johon sisältyy näkemys ihmisistä joko miehinä tai naisina, mutta automaattisen heteroseksuaalisina. Siihen sisältyy se, että heteroseksuaalinen maskuliinisuus ja heteroseksuaalinen feminiinisyys ymmärretään ainoana, itsestään selvänä tai luonnollisina lähtökohtina seksuaalisuudelle ja sukupuolelle tai että ne esitetään parempina tai oikeampina vaihtoehtoina mui-

den mahdollisuuksien rinnalla. Heteronormatiivinen ajattelumalli heijastuu instituutioihin, rakenteisiin, ihmissuhteisiin ja käytäntöihin niin, että niiden välityksellä heteroseksuaalinen maskuliinisuus ja heteroseksuaalinen feminiinisyys edustavat luonnollisia, oikeutettuja, toivottuja ja usein ainoita mahdollisuuksia olla ihminen.

Vaikka heteronormatiivisuus otetaan usein vastaan annettuna, monesti sen tuottaminen tekee myös sen haastamisen mahdolliseksi. Tyttö parinaan valssia harjoitellut Veera toi haastattelussa esiin, ettei tanssivaa paria oltu seksuaalisoitu lesbopariksi, vaan heteroseksuaaliseksi pariksi siten, että pitkät ja vähemmän naiselliseksi opettajan mieltämät tytöt olivat esittäneet toistuvasti miehiä. Heteronormatiivinen opetuskäytäntö sisälsi varmaankin mahdollisuuden joillekin nuorille naisille omiin tulkintoihin kyseisen käytännön sukupuolisesta ja seksuaalisesta luonteesta. Pojille ei ehkä olisi ollut mahdollista opettaa valssia poikapareittain ilman mielle yhtymiä homoseksuaalisuuteen. Kenties ehkä ainakin joku poika olisi imitoinut stereotyyppistä homoa naismaisilla elkeillä ja tehnyt siten rajaa sellaiseen sukupuoleen ja seksuaalisuuteen, johon on tarvetta ottaa etäisyyttä – ainakin koulun poikaryhmässä. Heteronormatiivisuus rakentuu erilaiseksi erilaisissa elämäntilanteissa oleville nuorille: Tyttöille ja pojille, heteroseksuaalisille ja ei-heteroseksuaalisille, sukupuoltaan kyseenalaistaville ja perinteisempiin malleihin sitoutumaan pyrkiville. Se asettaa erilaisia paineita ja odotuksia eri ikäisille ja erilaisista perhetaustoista ja kulttuureista vaikutteita saaneille nuorille.

Ihmiselämän moninaisuutta on hankala mahdollistaa kulttuurille tavanomaisiin karsinointeihin, jollaisia ovat toisensa poissulkevat naisen ja miehen tai homoseksuaalin ja heteroseksuaalin kategoriat. Toimivampia ovat käsitteet, jotka mahdollistavat joustavammin moninaisuuden ymmärtämisen. Valitsin tutkimuksessani ei-heteroseksuaalisuuden käsitteeksi kuvaamaan laatusanana ihmistä, jolla on joko samaan suku-

puoleen suuntautuvia seksuaalisia tunteita tai käyttäytymistä tai itsemäärittely, joka liittyy kulttuurissa näihin, kuten itsensä nimeäminen lesboksi, homoksi tai biseksuaaliksi.

Vastaavasti määrittelin heteroseksuaalisuuden laatusanaksi: heteroseksuaalinen on esimerkiksi ihminen, joka määrittelee itsensä sellaiseksi tai joka seurustelee eri sukupuolta olevan kanssa. Nuori voi olla yhtä aikaa heteroseksuaalinen ja ei-heteroseksuaalinen määritelmäni mukaisesti. Tyttö voi määrittellä itsensä lesboksi ja seurustella pojan kanssa. Poika voi toteuttaa seksiä pojan kanssa, fantasioida tytöistä ja määrittellä itsensä heteroksi. Molemmat ovat todennäköisesti koulun hetero-olettamuksen läpäisemässä arkitodellisuudessa normaaleiksi tai heteroseksuaaleiksi määritettyjä muiden opiskelijoiden toimesta ellei tytön lesbomäärittely tai pojan seksisuhde samaa sukupuolta olevan kanssa paljastu. Käsitteiden valinta auttoi minua näkemään myös heteroseksuaalisuuden monikerroksisempaa ja hajanaisempaa ilmiönä kuin se tavallisesti esitetään esimerkiksi biologian seksuaalikasvatustunneilla. Näissä usein toistetaan abstraktia ja tekniseksi koettua tarinaa tytön ja pojan fyysisestä muuttumisesta naiseksi ja mieheksi ja lopulta heteroseksuaaliseksi pariiksi, joka jatkaa ihmissukua sukupuoliyhdyntäessä.

Haastattelemani kolmekymmentä ei-heteroseksuaalista nuorta naista ja miestä määrittelivät itseään monin tavoin sukupuolen ja seksuaalisuuden osalta. Monet heistä kokivat homo/hetero-jaottelun tai kategorisoinnit joko maskuliiniseksi miehiksi tai feminiiniseksi naisiksi yksipuolisiksi ja ongelmallisiksi kuvaamaan kokonaisvaltaisesti heidän elämänsä ja ajatteluaan siitä. Nuoret elävät, kokevat ja prosessoivat monin tavoin heteronormatiivisia käytäntöjä. Toistamalla seksuaalisuuteen ja sukupuoleen liittyviä käytäntöjä ja siteeraamalla heteronormatiivista ajattelukehikkoa – tai heteroseksuaalista matriisiä kuten amerikkalainen filosofi Judith Butler ilmaisi asian *Gender Trouble* -kirjassaan – he omaksuvat sukupuolen ja

seksuaalisuuden osaksi elämäänsä. Ei-heteroseksuaaliset ja sukupuolten rajoja rikkovat nuoret ovat osa tätä kokonaisuutta. He rakentavat seksuaalisuuttaan ja sukupuoltaan pääosin samoilla välineillä ja rakennusaineilla kuin muut nuoret.

Heteronormatiiviset käytännöt tukevat nuoria omaksumaan mieheyden ja naiseuden, jotka rajaavat muita vaihtoehtoja pois heidän elämästään. Nämä sukupuoleen ja seksuaalisuuteen liittyvät ajatusmallit ovat toisaalta käyttökelpoisia yhteiskunnassa ja kulttuurissa, mutta ne aiheuttavat melko rajallisina kärsimystä monille ihmisille – sekä kyseiset ajatusmallit ja niihin liittyvät käytännöt omaksuneille että niille, jotka rakentavat elämänsä myös ajatusmallien vastaisesti. Heteronormatiivisessa kulttuurissa erilaiset seksuaalisuudet ja monenlaiset mieheydet ja naisuudet asetetaan arvojärjestykseen ja toiset elämis- ja toimintatavat asetetaan muita huonommiksi. Tutkimalla heteronormatiivisuutta ja sen kyseenalaistamista arkisissa käytännöissä saadaan uutta tietoa, jonka avulla voidaan puuttua ongelmatilanteisiin ja sitä kautta lisätä tasavertaisuutta ja mahdollisuuksia.

Vuosi sitten aloitin uuden hankkeen, jossa tutkin ei-heteroseksuaalisten nuorten siirtymiä koulutusjärjestelmässä ja työelämässä. Tutkimus liittyy työhöni työministeriön ja Euroopan sosiaalirahaston rahoittamassa Seksuaali- ja sukupuolivähemmistöt työelämässä -projektissa. Analysoin, miten seksuaalisuus ja sukupuoli vaikuttavat tai ovat vaikuttamatta nuorten elämässä, heidän ammatinvalinnoissaan ja suhtautumisessaan työhön. Palaan näin vähemmistötutkimuksen pariin, mutta pyrin välttämään siinä lesbo- ja homotutkimuksen karikoita ja näkemään eläviä käytäntöjä lesbouden, homouden ja biseksuaalisuuden ympärilläkin – olivatpa nuo käytännöt heteronormatiivisuutta haastavia tai sitä uusintavia.

Niin työelämä kuin koulukaan ei anna tasavertaisia mahdollisuuksia kaikille nuorille. Useimmat nuoret kuulevat samanlaisia tarinoita

heteroseksuaalisista perheistä tulevaisuudenkuvanaan tai siitä, miten eri tavoin ja usein vastakkaisesti pojan ja tytön tulee toimia ollakseen oikeanlainen. Nuorille tarjotaan malleja, joilla luodaan kuvaa miehistä aktiivisempina kuin naiset ja mieheydestä arvostetumpina kuin naiset.

Kun pyritään muuttamaan käytäntöjä, voisi ajatella, että vastustaminen tai toisin tekeminen kyseenalaistaisi heteronormatiivisuutta. Moniin heteronormatiivisiin käytäntöihin voi vaikuttaa ja usein jo niiden tiedostaminen muuttaa niitä – heteronormatiiviseen käytäntöön on sen jälkeen mahdoton suhtautua samoin kuin aiemmin. Nuoret toimivat aktiivisesti oman elämänsä, sukupuolensa ja seksuaalisuutensa rakentajina. Heidän feminiinisuuden, maskuliinisuuden ja seksuaalisuuden rakentamisprosessiaan rajaavat niihin liittyvät diskurssit ja valtajärjestelmät.

Tyylipuhdasta heteronormatiivisuuden välttämistä tai kyseenalaistamista kuten myöskään heteronormatiivisuuden aukotonta ylläpitoa ei ole mahdollista toteuttaa. Heteronormatiivinen ajattelu on suomalaisenkin kulttuurin keskeisiä elementtejä, eikä sen vaikutuksesta pääse täysin eroon kuin vieraantumalla tästä maailmasta. Kyse onkin sävyeroista. Toimijuus ja muutokset ovat joka tapauksessa mahdollisia.

Jukka Lehtonen, VTM, toimii projektijohtajana ja tutkijana Helsingin yliopiston Sosiologian laitoksella. Hänen väitöskirjansa Seksuaalisuus ja sukupuoli koulussa. Näkökulmana heteronormatiivisuus ja ei-heteroseksuaalisten nuorten kertomukset tarkastettiin 17.5.2003 Helsingin yliopiston valtiotieteellisessä tiedekunnassa. jplehton@helsinki.fi